

СЕКЦІЯ 1
СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.3

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2024-20-2>

Жаронкін В.І.,
аспірант кафедри географії та екології
Херсонський державний університет
024053@university.kherson.ua
ORCID: 0009-0002-5973-1943

МІГРАЦІЙНІ СТРАТЕГІЇ УКРАЇНСЬКИХ РОМІВ В УМОВАХ НЕБЕЗПЕКИ: НА ОСНОВІ ЗАГАЛЬНИХ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ ХІХ – ХХІ СТ.

Метою дослідження є розгляд феномену високої міграційної активності українських ромів, наочним прикладом якої стала нинішня реакція цієї національної меншини на повномасштабне російське вторгнення. Зокрема, за даними Офісу омбудсмена України приблизно половина від загальної чисельності ромів із 2022 р. змінила місце мешкання. Частина із них виїхала за кордон, інші стали внутрішніми переселенцями. На основі методу статистичного аналізу переписів населення ХІХ – ХХІ ст. було доведено, що це є певною міграційною стратегією ромської спільноти, яка вже не вперше таким чином намагається врятувати себе від небезпеки.

Головним результатом дослідження стало виявлення великої хвилі ромської міграції з південної і центральної України під час Голодомору на початку 30-х рр. ХХ ст. Також за даними переписів було встановлено зворотню хвилю міграції після Другої світової війни – отже, можна говорити про те, що роми поверталися додому, коли це стало безпечно. Надзвичайно швидка урбанізація ромської громади в другій половині ХХ ст. та готовність до переїзду в складних економічних умовах 90-х рр. ХХ ст. також підтвердили тезу, що українські роми є звиклим до руху народом.

У висновках дослідження зазначено, що українські роми мають історично зумовлену стратегію міграції. Ця стратегія дозволяє ромській спільноті не тільки виживати, але й зберігати свою культуру та ідентичність, попри зовнішні виклики та небезпеки. Схожість міграційних стратегій українських ромів зараз і в минулому підвищує значимість дослідження. Це дозволяє робити прогнози щодо подальшої активності національної меншини – зокрема, можна припустити, що так само, як і в ХХ ст., роми не відмовляться від одного зі своїх традиційних ареалів на півдні та сході України, і повернуться, як тільки це буде безпечно.

Статтю підготовлено в рамках відкритої науково-дослідної роботи Херсонського державного університету «Етнічні меншини України в умовах російської-української війни та міграцій», державний реєстраційний номер: 0124U003022.

Ключові слова: переміщення населення, національні меншини України, роми, Голодомор, культурна ідентичність, демографія, російське вторгнення.

Zharonkin V.I. Migration strategies of Ukrainian Roma in times of danger: based on general population censuses of the 19th – 21st centuries

The aim of the research is to examine the phenomenon of high migratory activity among Ukrainian Roma, exemplified by the current reaction of this ethnic minority to the full-scale Russian invasion. According to the Office of the Ombudsman of Ukraine, approximately half of the total Roma population has changed their place of residence since 2022. Some have gone abroad, while others have become internally displaced persons. Using statistical analysis methods of population censuses from the 19th to the 21st centuries, it has been proven that this is a specific migration strategy of the Roma community, which has previously used such methods to save themselves from danger.



The main result of the study was the discovery of a large wave of Roma migration from southern and central Ukraine during the Holodomor in the early 1930s. Census data also revealed a return migration wave after World War II, indicating that the Roma returned home when it became safe. The extremely rapid urbanization of the Roma community in the second half of the 20th century and their readiness to move under difficult economic conditions in the 1990s also confirmed the thesis that Ukrainian Roma are a people accustomed to mobility.

The conclusions of the study state that Ukrainian Roma have a historically conditioned migration strategy. This strategy allows the Roma community not only to survive but also to preserve their culture and identity despite external challenges and dangers. The similarity of the migration strategies of Ukrainian Roma now and in the past enhances the significance of the study. This allows predictions to be made about the future activity of this ethnic minority – in particular, it can be assumed that, just like in the 20th century, the Roma will not abandon one of their traditional areas in the south and east of Ukraine and will return as soon as it is safe.

The article was prepared as part of the open research project of Kherson State University “Ethnic Minorities of Ukraine in the Conditions of the Russian-Ukrainian War and Migration,” state registration number: 0124U003022.

Key words: population displacement, national minorities of Ukraine, Roma, Holodomor, cultural identity, demography, Russian invasion.

Вступ. Повномасштабне вторгнення російських військ на територію України примусило до міграції величезні маси людей. За підрахунками Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, станом на 19 квітня 2024 р. від початку війни майже 6,5 млн громадян України виїхали за межі країни, рятуючи себе від війни та небезпеки (UNHCR 2024). Кількість внутрішньо переміщених осіб всередині країни, за даними Міністерства соціальної політики України, становить ще 4,9 млн осіб (МСПУ 2024). Досить складно виділити із цього загального масиву чисельність представників конкретних національних меншин, але принаймні щодо ромів такі дані були озвучені Офісом омбудсмена України навесні 2023 р.: «За даними ромських організацій і медіаторів, в Україні проживає близько 400 тисяч ромів. З початку повномасштабного вторгнення близько 100 тисяч залишили Україну, і приблизно така сама кількість стала ВПО» (Собенко 2023).

Як бачимо, частка ромів, що вдалася до переїзду через війну та окупацію, дуже велика. За підрахунками Офісу омбудсмена, йдеться майже про половину від загальної чисельності спільноти. Висока міграційна мобільність ромів після початку повномасштабної війни підтверджується також іншими джерелами. За соціологічним дослідженням Фонду «Відродження», 47% ромських домогосподарств із 24 лютого 2022 р. принаймні один раз змінили місце мешкання, тоді як до війни переважна більшість (76%) жили на одному місці (Відродження 2023: 9).

Для досягнення таких високих показників міграційної мобільності необхідні не тільки об'єктивні причини та небезпеки війни, але й певна психологічна готовність до переїзду. Сучасна ромологія, звичайно, відкидає ідею про кочовий характер ромської спільноти, називаючи його міфом та свого роду «романтичною картинкою для художників та літераторів» (Войтенко, Тяглий 2018: 45). Вочевидь, сучасні українські роми не є номадами. Але все ж таки вони є звиклим до руху народом, значна частина якого перейшла до осілого способу життя всього лише кілька поколінь тому. Беручи участь у проведенні соціологічних досліджень серед ромів-мігрантів, які проводилися в 2022 та 2023 рр. за підтримки програм Documenting Ukraine та Vidnova Fellowship (MitOst), автор цієї роботи зіткнувся з характерним уявленням респондентів щодо їх вимушеного переселення: «Ми не біженці, ми в дорозі».

Ця метафора «дороги», образ якої запозичений з народних ромських архетипів, є дуже влучним образом власного контролю над вимушеною міграцією та своєю долею. Але для того щоби довести, що ми маємо справу із цілком реальними особливостями ментальності народу, який звертається до відповідних міграційних стратегій у разі небезпеки, потрібно дослідити також переміщення ромів у схожих умовах у попередні епохи. Отже, мета наукового дослідження полягає в тому, щоби виокремити статистичні матеріали щодо ромів із переписів населення, які проводилися

на території України, починаючи з кінця XIX ст., накласти їх на політичні, соціальні та економічні процеси тих часів, виділити основні маршрути переселення та проаналізувати міграційні стратегії українських ромів.

З першими переписами сучасного типу, в яких обраховується все населення, а не домогосподарства, платники податків чи тільки чоловіки, українські землі познайомилися в складі Австро-Угорської монархії. До Першої світової війни було проведено п'ять переписів: в 1869, 1880, 1890, 1900 та 1910 рр. (Teiben, Kramer, Göderle 2012). У Російській імперії, до складу якої входила більша частина України, перепис був проведений у 1897 р. Жоден із цих переписів не досліджував питання етнічності, класифікуючи респондентів за рідною мовою. Відносно ромів ці ідентифікатори не є повністю тотожними. Так, роми Закарпаття, яке належало до земель угорської корони в імперії Габсбургів, уже у XIX ст. послуговувалися угорською мовою в більшій мірі, ніж місцевим діалектом романі (Kemény 2006: 15). Серви – ромська етногрупа, що сформувалася на території Наддніпрянщини під значним впливом слов'янської обрядовості та мови – в побуті переважно користувалася не ромською, а українською (Черенков 2006, 122).

У міжвоєнний період два переписи в 1921 та 1930 рр. було проведено на Закарпатті, яке на той час належало Чехословаччині (Sčítání 1921, Sčítání 1930). На території Волині, Рівненщини та Галичини у 1921 та 1931 рр. було проведено два переписи польською владою (Pierwszy spis 1921, Drugi spis 1931). На Буковині в 1930 р. пройшов румунський перепис (Recensământul 1930). СРСР на території України провів три переписи у 1926, 1937 та 1939 рр. Щоправда, результати перепису 1937 р. було оголошено «шкідницькими», всі вихідні документи по ньому було знищено.

У 1941 р. Угорщина та Румунія провели переписи на зайнятих ними українських землях – перша на Закарпатті (Évi népszámlálás 1941), друга на Буковині та Трансністрії, що включала території між Дністром і Південним Бугом (Recensământul 1941).

Після Другої світової війни СРСР провів чотири переписи: 1959, 1970, 1979 та 1989 рр. Зрештою, Україна провела один перепис у 2001 р. (Перепис, 2001).

Методики проведення переписів відрізнялися, оскільки кожна з держав провадила власну політику щодо національного питання. Це ускладнює зіставлення даних. Наприклад, опитувальна форма першого польського перепису 1921 р., коли вирішувалося питання міжнародного визнання кордонів нової держави, враховувала національність респондента. Натомість уже польський перепис 1931 р., проведений на фоні загострення національних проблем із меншинами, спеціальним рішенням уряду відмовився від цієї колонки, залишивши ідентифікаторами мову та релігію (Rozporządzenie 1931).

У багатонаціональній Чехословаччині інструкції до переписів 1921 та 1931 рр. рекомендували визначати «материнську мову» як головний ідентифікатор, але інколи допускали виключення. Організатори переписів СРСР, притримуючись концепції, яку Франсин Гірш влучно назвала «подвійною асиміляцією» (громадяни об'єднуються в нації, а народи утворюють єдиний «радянський народ»), із самого початку акцент зробили на тому, що кожна людина має чітко визначену етнічність (Hirsch 2005). Переписи Угорщини та Румунії 1941 р. також орієнтувалися на самовизначення людиною своєї етнічності, але є питання: наскільки коректними будуть відповіді в умовах, коли представник дискримінованої меншості ризикує потрапити до концентраційного табору?

Прикладом того, наскільки чутливим є етнічне самовизначення людини до зовнішніх обставин перепису, може слугувати статистична інформація по Закарпатській області під час та одразу після Другої світової війни. Оцінювальний перепис 1946 р., зроблений як тільки регіон був офіційно приєднаний до УРСР, нарахував 444 особи ромської національності (Тиводар 2010: 20). Наступний за ним загальний перепис 1959 р. показав збільшення ромської громади до 4970 осіб. Жодних помітних міграцій ані ромів, ані представників інших національностей у регіоні, які б можна було простежити за іншими джерелами, на той час не було. Єдиним поясненням цієї колосальної різниці в отриманих даних може бути тільки побоювання ромів, які тільки-но пережили нацистський геноцид, назвати свою справжню етнічну приналежність. Місцеве населення незадовго до цього пережило



відповідний травматичний досвід: через кілька місяців після проведення угорського перепису 1941 р. почали затримувати євреїв і ромів та видавати їх німцям. Не виключено, що саме цей причинно-наслідковий зв'язок закарбувався в пам'яті ромів Закарпаття і тому перепис 1946 р. не показав справжньої етнічної картини. Натомість на час проведення наступного перепису в 1959 р. роми могли вже відчувати себе в безпеці, відповідно, їх чисельність «зросла» в 11 разів.

Для зіставлення даних варто зауважити, що за чехословацьким переписом 1930 р. на Закарпатті мешкало 1442 роми (Sčítání 1930), а за угорським переписом 1941 р. – 2148 (Évi népszámlálás 1941). Ураховуючи вже згадані обставини та особливості проведення цих переписів, цілком виправдано вважати реальну чисельність ромської громади в регіоні значно більшою за наведені дані. Так, за підрахунками Андерса Бломквіста в 1941 р. на Закарпатті мешкало приблизно 6 тис. ромів (Blomqvist 2024: 7). Частина з них не пережила нацистський геноцид і відновити демографічні втрати ромська громада Закарпатської області змогла тільки на початку 70-х рр. ХХ ст.

Серед науковців, які займаються ромськими студіями в Україні, є певна недовіра до статистичних даних. Вважається, що офіційні результати переписів населення значно занижують реальну чисельність ромської спільноти через неповну паспортизацію та небажання ромів зізнаватися у своїй справжній національності (Зіневич 2001, Наулко 2009). Можливо, саме через це в дослідженнях щодо українських ромів лише побіжно використовуються статистичні дані та статистичні методи.

Зауваження щодо неповного обліку ромів під час переписів, безумовно, є справедливими. Але проблема підрахунку справжньої чисельності ромів є характерною для будь-якої країни, де вони мешкають. Так, французький соціолог та демограф Жан-П'єр Ліжеуа у своїй роботі «Роми, цигани, кочуючі» відмічав, що в деяких країнах різниця між офіційними даними переписів та вірогідною чисельністю ромів у реальності становить 500% (Liégeois 1994: 34). При цьому сам Ліжеуа успішно використовував статистичні методи для аналізу даних переписів населення в зазначеному вище дослідженні, так само як, наприклад, Янетта Несторова

Діцка в роботі «Демографічні зміни в ромській спільноті Словаччини в новому тисячолітті» (Liégeois 1994; Nestorová Dická 2021).

Вибираючи методологічну основу власного дослідження, автор орієнтувався на приклад указаних іноземних робіт, а також на рекомендації українських посібників щодо аналізу даних та провадження наукових досліджень (Бахрушин 2011; Пилипенко, Мальчикова 2007). Зокрема, для роботи було застосовано методи описової статистики з подальшою інтерпретацією даних. Це дозволило в найбільш зручний спосіб візуалізувати та кількісно описати зміни чисельності ромів у різних регіонах в різні періоди часу. За допомогою порівняльного аналізу було виявлено значні відхилення в чисельності, які не можуть пояснюватися виключно природними демографічними процесами. Ідентифікація аномальних змін у свою чергу дозволила зробити припущення щодо міграційних процесів. Зрештою побудовані таблиці унаочнили зміни в чисельності ромської громади та допомогли співвіднести їх з історичними процесами того чи іншого часу.

Автор дослідження свідомий з того, що описова статистика, застосована до переписів населення, має цілу низку недоліків. Це, зокрема, обмежений причинно-наслідковий зв'язок (описова статистика надає інформацію про динаміку чисельності, але не пояснює його причини), чутливість до неповних даних (уже згадана проблема заниження чисельності ромів за даними переписів), багатофакторність міграційної активності (до переміщення населення може підштовхувати цілий комплекс мотивів), складність зіставлення даних (переписи могли проводитися за різною методологією). Втім, попри вказані вади, застосована методологія дозволяє виявити загальні тренди та міграційні патерни.

Міграційні хвилі в умовах небезпеки

Отже, з усього масиву даних, які стосуються ромів різних регіонів України за різними переписами, були відібрані ті, які можуть свідчити про їх міграційну активність. Звичайно, таким свідченням є різкі коливання чисельності в той чи інший бік, які неможливо пояснити природним приростом чи іншими обставинами, що впливають на демографію. Саме про такий випадок свідчить розбіжність щодо кількості ромів Української РСР у двох

переписах 1926 р. та 1939 р. Якщо за першим переписом ромів нараховувалося 13 578 осіб, то за другим їх кількість різко скоротилася до 10 443. Зменшилася також їх відносна частка в загальній кількості населення України з 0,047% до 0,034%.

Між вказаними датами була тільки одна подія, яка могла так сильно вплинути на демографічні показники, – мається на увазі Голодомор 1932–1933 рр. Достеменно невідомо, скільки ромів загинуло під час Голодомору. Для такого дослідження бракує джерельних даних. Але відтворити міграційні потоки, спричинені голодом, за даними переписів ми можемо з досить високим рівнем достовірності. Справа в тому, що одночасно зі скороченням чисельності ромів в УРСР їх стало значно більше в деяких регіонах РСФСР. Вочевидь, що ромське населення Криму (який на той час входив до складу РСФСР і там не було Голодомору) не могло всього лише за 13 років природним шляхом зрости більше ніж у три рази, Московської області – у два з половиною рази, Ленінградської області – більше ніж у п'ять разів (Табл. 1). Значно зросла також чисельність ромів на Північному Кавказі та в регіонах Поволжя.

Загалом, чисельність ромів РСФСР у період з 1926 до 1939 рр. збільшилася в півтора

рази – з 40 948 до 61 262 осіб. Ймовірно, принаймні частину цього приросту забезпечила міграція ромів з України, які намагалися врятувати себе від голоду.

Той факт, що на російських територіях мешкала велика кількість ромів з України, не був секретом для дослідників і раніше (Panchenko, Romanuk 2023: 157–159). Це особливо помітно завдяки сервам, які в побуті звичайно продовжували користуватися українською мовою і тим самим виділялися серед діаспори. Але поширення українських ромів на російських територіях ніколи не пов'язувалося з Голодомором та міграціями 30-х рр. ХХ ст. Звісно, це не заперечує освоєння сервами та влахами (влахи – ще одна ромська етногрупа родом із Молдавії та Румунії, яка оселилася на території України в XV–XVI ст.) регіонів Поволжя, Дону та Кавказу задовго до ХХ ст. Та можна припустити, що хвиля міграції, спричинена Голодомором, підживила ромську діаспору з України демографічно та посилила родинні зв'язки.

Між тим в УРСР найбільших втрат зазнали ромські громади степового півдня – регіону, що був їх традиційним ареалом (Табл. 2). У Молдавській АРСР (входила до складу УРСР та включала лівобережну частину сучасної Молдавії і північні райони нинішньої Одеської

Таблиця 1

Деякі регіони РСФСР, в яких динаміка зростання чисельності ромського населення в період 1926–1939 рр. виходить за межі очікуваного природного приросту*

Регіони за адміністративним устроєм 1924–1926 рр.**	Чисельність ромів за переписом 1926 р./частка ромів від загальної чисельності населення регіону	Чисельність ромів за переписом 1939 р./частка ромів від загальної чисельності населення регіону	Регіони за адміністративним устроєм 1936–1939 рр.**
Кримська АРСР	649/0,091%	2064/0,183%	Кримська АРСР
Північно-Кавказький край	6 760/0,081%	10 804/0,105%	Краснодарський край, Ставропольський край, Ростовська обл., Північно-Осетинська АРСР, Дагестанська АРСР, Кабардино-Балкарська АРСР, Чечено-Інгушська
Ленінградська губернія	1071/0,046%	5456/0,085%	Ленінградська область
Московська губернія	1296/0,028%	3203/0,039%	Московська область
Німців Поволжя АРСР	193/0,034%	440/0,072%	Німців Поволжя АРСР

* підрахунок здійснено на основі Загального перепису населення СРСР 1926 р. та Загального перепису населення СРСР 1939 р.

** межі регіонів за адміністративним устроєм 1924–1926 рр. відповідають зазначеним регіонам за адміністративним устроєм 1936–1939 рр.



області) їх чисельність скоротилася в 6,5 разів, на Одещині – майже в 2 рази, в Запорізькій області – втричі.

Зворотна хвиля міграції

Наступний перепис 1959 р. зафіксував міграційні процеси у зворотному напрямку. Роми повторно заселяли області центральної, південної та східної України. Не виключено, що частина з них була тими самими людьми (або їхніми нащадками), які були змушені покинути свій дім на початку 30-х рр. ХХ ст., але змогли повернутися через кілька десятиліть. Так, порівнюючи дані Переписів 1939 та 1959 рр., ромська громада Дніпропетровщини зросла із 392 до 1895 осіб (+383%), Донецької області – з 1173 до 2297 (+96%), Луганської (в той час Ворошиловградської) – з 874 до 1878 осіб (+115%), Запорізької – з 277 до 616 осіб (+122%).

До вказаних регіонів, куди приїжджали роми, скоріш за все, слід додати також Одещину, хоча точні підрахунки провести складно через зміни адміністративних кордонів області й відсутність деталізації в доступних матеріалах перепису 1959 р. щодо національного складу населення окремих районів. Загалом, ромське населення Одеської області зросло із 651 до 2181 особи. Збільшення ромського населення спостерігалось і в інших регіонах України, хоча темпи приросту були меншими.

Натомість в уже згаданому Криму чисельність ромської громади скоротилася більше ніж вдвічі – з 2064 до 959 осіб. Це цілком підтверджує висловлену гіпотезу про повернення принаймні частини ромів з тих районів, куди вони переїхали, рятуючись від Голодомору.

Хоча насправді картина міграцій могла бути ще складнішою. Між переписами 1939 та 1959 рр. була Друга світова війна, окупація України та евакуація населення, нацистський геноцид ромів. У Криму до цього треба додати також депортацію татар у 1944 р., яка частково торкнулася і ромського населення, оскільки кримські роми сповідували іслам та користувалися кримськотатарською мовою (Sereda, Nomanjuk 2024). Але в будь-якому разі той факт, що попри демографічні втрати під час війни, ромське населення південних, центральних та східних регіонів України значно зросло у своїй чисельності, свідчить про велику роль міграційних процесів.

Польські джерела свідчать, що була також хвиля ромської міграції в Україну із західного напрямку. Після окупації Польщі німецькими військами у 1939 р. частина місцевих ромів відкочувала на територію УРСР (Ficowski, 2024). Українська дослідниця Наталя Зіневич припускає, що вони спочатку мешкали на Волині та Рівненщині, а потім принаймні частина польських ромів перебралася до східних областей УРСР (Зіневич 2008: 421). На жаль, цю міграційну хвилю неможливо виокремити в статистичних даних переписів із загального масиву.

Урбанізація та інші приклади міграційної активності

Цікавим підтвердженням більш високої міграційної мобільності ромського населення може бути також їх прискорена урбанізація. Якщо за переписом 1939 р. урбанізація ромів була трохи нижчою за середні показники, то в другій половині роми швидко переїжджають до міста (Табл. 3). Усе в більшій і більшій мірі українські роми ставали міськими мешканцями. Натепер навіть якщо формально вони мають сільську реєстрацію, на практиці це дуже часто означає, що вони мешкають у передмісті і є фактично городянами.

У 90-х роках ХХ ст. за переписами простежується ще одна міграційна хвиля українських ромів. Це відтік ромського населення зі східних, північних та південних регіонів країни (Табл. 4). На цей раз причини не були пов'язані з безпосередньою небезпекою, а корінилися переважно в складній економічній ситуації. Треба зауважити, що відчутне падіння чисельності ромів у Донецькій, Житомирській, Луганській, Сумській, Харківській, Херсонській та Чернігівській областях у період між переписами 1989 та 2001 рр. відбувалося на фоні багатодітності та високої народжуваності в ромських сім'ях. Тобто реальна кількість мігрантів, вочевидь, є більшою, ніж демографічні втрати за переписами.

Характерно, що найбільші демографічні втрати понесли ромські спільноти прикордонних регіонів на сході України. При цьому загальна чисельність ромського населення України між 1989 та 2001 рр. залишилася на приблизно тому самому рівні, оскільки відтік ромів зі сходу, півночі та півдня був компенсований природним приростом чисельності ромів на Закарпатті.

Таблиця 2

Регіони УРСР, в яких у період між переписами 1926 та 1939 р. були найбільші втрати ромського населення*

Регіони за адміністративним устроєм 1924–1926 рр.**	Кількість ромів за переписом 1926 р. / частка ромів від загальної чисельності населення регіону	Кількість ромів за переписом 1939 р. / частка ромів від загальної чисельності населення регіону	Регіони за адміністративним устроєм 1936–1939 рр.**
Дніпропетровський та Криворізький округи	499/0,027%	392/0,017%	Дніпропетровська обл.
Запорізький та Мелітопольський округи	832/0,065%	277/0,017%	Запорізька обл.
Молдавська РСР	918/0,160%	140/0,023%	Молдавська РСР
Одеський та Первомайський округи	1129/0,074%	651/0,039%	Одеська обл.

* підрахунок здійснено на основі Загального перепису населення СРСР 1926 р. та Загального перепису населення СРСР 1939 р.

** межі регіонів за адміністративним устроєм 1924–1926 рр. відповідають зазначеним регіонам за адміністративним устроєм 1936–1939 рр.

Таблиця 3

Динаміка урбанізації українських ромів за переписами з 1897 до 2001 рр., порівняно з динамікою урбанізації населення України загалом*

Чисельність міських мешканців	1897 р.**	1926 р.***	1939 р.***	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.	2001 р.
Міські роми/ відсоток відносно загальної чисельності	Прибл. 1400/ 14%	2540/ 18,7%	3210/ 30,7%	12 015 / 53,4%	21 351 / 70,9%	25 054 / 72,8%	33 918 / 70,8%	33 432 / 70,3%
Міські мешканці/ відсоток відносно загальної чисельності	Прибл. 3170 тис./ 13,3%	5359 240 / 18,5%	11 190 370/ 36,2%	19 147 419/ 45,7%	25 688 560/ 4,5%	30 168 937/ 60,8%	34 297 231/ 66,7%	32 574 371/ 67,2%

* підрахунок здійснено на основі Першого загального перепису населення 1897 р., Загальних переписів населення СРСР 1926 р., 1939 р., 1959 р., 1970 р., 1979 р., 1989 р., а також Всеукраїнського загального перепису населення 2001 р.

** українські землі тільки в межах Російської імперії

*** українські землі тільки в межах УРСР, без Галичини, Волині, Закарпаття та Буковини.

Зрештою, не можливо не згадати ще одну хвилю ромської міграції з Донбасу, яка пов'язана з початком війни в 2014 р., але ще до повномасштабного вторгнення у 2022 р. У той період значна частина ромів виїхала з окупованих територій Донецької та Луганської областей, через що Донбас фактично втратив свою роль одного з найважливіших центрів ромської спільноти України (Sereda, Homanyuk 2024).

Висновки. Як бачимо, висока міграційна мобільність українських ромів має сталу традицію. Хоча українські роми давно вже не кочують табором і переважна більшість із них мешкає у власному житлі (звичайно, це приватний будинок у межах міста), але в разі необхідності вони готові до переїзду. Історичними

прикладом такої мобільності є міграція ромів зі східних, північних та південних регіонів України через економічну кризу в 90-х рр. ХХ ст., а також надзвичайно швидка урбанізація ромської громади в другій половині ХХ ст. Але в найбільшій мірі ця готовність для переміщення проявила себе під час фізичної небезпеки.

Так, статистичні дані переписів недвозначно свідчать, що велика хвиля ромської міграції з України була спричинена Голодомором 1932–1933 рр. З огляду на різке зростання ромської діаспори в різних регіонах РСФСР між переписами 1926 та 1939 рр. головними магнітами для мігрантів стали Крим, Північний Кавказ, Поволжя, а також Ленінградська



Таблиця 4

Динаміка чисельності в деяких областях України за даними переписів 1989 та 2001 рр.

Регіон	Чисельність ромів, перепис 1989 р.	Чисельність ромів, перепис 2001 р./ динаміка порівняно із 1989 р., %
Донецька область	4806	4106 -14,6%
Житомирська область	956	785 -17,9%
Закарпатська область	12131	14004 +15,4%
Луганська область	3367	2284 -32,2%
Сумська область	1653	1377 -16,7%
Харківська область	2948	2325 -21,1%
Херсонська область	2004	1752 -12,6%
Чернігівська область	843	756 -10,3%

* підрахунок здійснено на основі Загального перепису населення СРСР 1989 р. і Всеукраїнського загального перепису населення 2001 р.

та Московська області. Натомість найбільші демографічні втрати були завдані ромським громадам степового півдня України – Молдавській АРСР (входила до складу УРСР), Дніпропетровській, Одеській та Запорізькій областям.

Ця теза про міграцію українських ромів на початку 30-х рр. ХХ ст. закриває велику лауну в сучасному ромознавстві. Наявність значної кількості ромів українського походження в деяких російських областях приймається дослідниками як доконаний факт, без коментарів щодо їх походження та розповсюдження. Видається, що одним із важливих факторів могла стати міграція, спричинена Голодомором.

Доповнюють картину міграційних стратегій ромів дані наступного перепису 1959 р., який показав багатократне збільшення їх чисельності в південній на центральній Україні, звідки вони виїхали у 30-х рр. ХХ ст. Цілком можливо, що частина мігрантів зворотної хвилі складалася з тих самих людей (або їхніх нащадків), які за два десятиліття до того змушені були покинути рідний дім. Хоча поки що це тільки припущення, для підтвердження якого знадобилося би додаткове дослідження.

Масштаби нинішніх міграцій українських ромів у межах країни та за кордон через війну і російське вторгнення є значно більшими, ніж їх переселення в попередні часи, оскільки чисельність громади зростає за останнє

століття. Це підвищує значимість дослідження, тим більше схожість міграційних стратегій українських ромів зараз і в минулому дозволяє припускати, що вони не відмовляться від одного зі своїх традиційних ареалів на півдні та сході України і повернуться, як тільки це буде безпечно.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахрушин, В.Є. (2011). Методи аналізу даних: навчальний посібник для студентів. Запоріжжя: Класичний приватний університет. [Bakhrushyn, V.I. (2011). *Methods of Data Analysis: A Textbook for Students*. Zaporizhzhia: Classical Private University (in Ukrainian)].
2. Войтенко, О., Тяглий, М. (2018). Роми: міфи та факти. Навчально-методичний посібник для вчителя з протидії ромофобії. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту. [Voitenko, O., Tiaglyi, M. (2018). *Roma: Myths and Facts*. Kyiv: Ukrainian Center for Holocaust Studies (in Ukrainian)].
3. Державний комітет статистики України (2001). Всеукраїнський перепис населення України. [State Statistics Service of Ukraine (2001). *All-Ukrainian Population Census of Ukraine* (in Ukrainian)]. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality> (дата звернення: 19.05.2024).
4. Зіневич, Н. (2008). Проблеми дослідження геноциду ромів (циган) на українських землях у роки Другої світової війни. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, 16, 415-439. [Zinevich, N. (2008). *Problems of researching the genocide of Roma (Gypsies) in Ukrainian lands during*

the Second World War. *Scientific Notes. A Collection of Works by Young Scientists and Postgraduates*, 16, 415–439. (in Ukrainian)].

5. Зіневич, Н.О. (2001). Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан. *Український історичний журнал*, 1, 40–52. [Zinevich, N.O. (2001). Gypsies in Ukraine: Formation of ethnicity and current state. *Ukrainian Historical Journal*, 1, 40–52. (in Ukrainian)].

6. Міжнародний Фонд «Відродження» (2023). Освіта ромських дітей в Україні під час війни: аналітичний звіт за підсумками соціологічного дослідження. [International Renaissance Foundation (2023). Education of Roma children in Ukraine during the war: an analytical report based on the results of a sociological survey (in Ukrainian)]. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2023/03/report_final.pdf (дата звернення 19.05.2024).

7. Міністерство соціальної політики України (2024). Внутрішньо переміщені особи. [Ministry of Social Policy of Ukraine (2024). Internally displaced persons (in Ukrainian)]. URL: [https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html#:~:text=](https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html#:~:text= (дата звернення 19.05.2024)) (дата звернення 19.05.2024).

8. Наулко, В. (2008). Етнічна ідентифікація і статистичний облік ромів України. *Роми України: із минулого в майбутнє. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, 15, 335–343. [Naulko, V. (2008). Ethnic identification and statistical accounting of Roma in Ukraine. *Roma of Ukraine: From the Past to the Future. Scientific Notes. A Collection of Works by Young Scientists and Postgraduates*, 15, 335–343. (in Ukrainian)].

9. Пилипенко, І.О., Мальчикова, Д.С. (2007). Методики суспільно-географічних досліджень (на матеріалах Херсонської області): навчальний посібник. Херсон. [Pylypenko, I.O., Malchukova, D.S. (2007). Methods in Social Geography (Based on Materials from Kherson Region): Textbook. Kherson (in Ukrainian)].

10. Собенко, Н. (2023). В Офісі омбудсмена повідомили скільки ромів поїхали з України від початку війни. *Суспільне*. [Sobenko, N. (2023). The Office of the Ombudsman reported how many Roma have left Ukraine since the beginning of the war. *Suspilne* [in Ukrainian]. URL: <https://suspilne.media/430857-v-ofisi-ombudsmana-povidomilskilki-romiv-poihali-z-ukraini-vid-pocatku-vijni> (дата звернення 19.03.2024).

11. Черенков, Л. (2006). Деякі проблеми вивчення циган України. *Рома в Україні. Історичний та етнокультурний розвиток циган (Рома) України (XVI – XX ст.)*: матеріали круглого столу. 114–125. Донецьк: Вебер.

12. Blomqvist, A. (2024). Deportations of Roma from Hungary and the Mass Killing at Kamianets-Podilskyi in 1941. *Holocaust and Genocide Studies*, 00, 1–16. DOI: 10.1093/hgs/dcae010

13. Ficowski, J. (2024). Ciganie na polskich drogach. Warszawa: Wydawnictwo Nisza.

14. Hirsch, F. (2005). Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. Ithaca: Cornell University Press.

15. Institutul central de statistică (1938–1941). Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930: 10 volumes. Bucuresti: Editura Institutului Central de Statistică.

16. Institutul Central de Statistică (1944). Recensământul general al României din 1941, 6 aprilie: date sumare provizorii. Bucuresti: Editura Institutului Central de Statistică.

17. Kemény, I. (2006). Roma of Hungary. Boulder: East European Monographs.

18. Központi Statisztikai Hivatal (1990). 1941. Évi népszámlálás: demográfiai adatok községenként, országhatáron kívüli terület. Budapest: KSH.

19. Liégeois, J.-P. (1994). Roma, Gypsies, Travellers. Strasbourg: Council of Europe, Publishing and Documentation Service.

20. Nestorová Dická, J. (2021). Demographic Changes in Slovak Roma Communities in the New Millennium. *Sustainability*, 13, 3735, 1–26. DOI: 10.3390/su13073735

21. Panchenko, J., & Homanyuk, M. (2023). Servur'a and Krym'a (Crimean Roma) as Indigenous Peoples of Ukraine. *Etnografia Polska*, 67(1–2), 155–173. DOI: 10.23858/EP67.2023.3375.

22. Rada Ministrów (1931). Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 września 1931 r. w sprawie przeprowadzenia drugiego powszechnego spisu ludności. *Dziennik Ustaw.*, 80, 629.

23. Státní úřad statistický (1924–1927). Sčítání lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921. Díl. I–VII. Prague: Československá statistika.

24. Státní úřad statistický (1934–1938). Sčítání lidu v Republice československé ze dne 1. prosince 1930. Díl. I–IV. Prague: Československá statistika.

25. Sereda, V., & Homanyuk, M. (2024). Consequences of Russian aggression and displacement of Ukrainian Ahiska (Meskhetian) Turks, Crimean Tatars and Roma after 2014. *European Yearbook of Minority Issues*, 21 (2022).

26. Teiben, P., Kramer, D., & Göderle, W. (2012). An Inventory of Austrian Census Materials, 1857–1910: Final Report. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research.

27. United Nations High Commissioner for Refugees (2024). Ukraine Refugee Situation. URL: <https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine> (Last accessed: 19.05.2024).

28. Urząd Statystyczny (1936–1939). Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9.XII.1931 r.: w 39 tomach. Warszawa: GUS.

29. Urząd statystyczny (1928–1932). Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku: w 29 tomach. Warszawa: GUS.

Стаття надійшла до редакції 04.06.2024.

The article was received 04 June 2024.